

Я. Я. Іваноў

ДА ВЫЗНАЧЭННЯ АБ'ЁМУ ПАНЯЦЦЯ “АГУЛЬНАМОЎНЫЯ АФАРЫЗМЫ”

Вызначаюцца супярэчнасці існуючых у сучасным мовазнаўстве поглядаў на крытэрыі размежавання агульнамоўных і індывідуальна-маўленчых афарызмаў, акрэсліваюцца межы і аб'ём паняцця агульнамоўнага афарызма.

Усе прэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні (узнаўляльныя ў маўленні ў “гатовай” форме) па ступені сваёй распаўсюджанасці ў маўленні традыцыйна падзяляюцца на два тыпы – “індывідуальна-маўленчыя” і “агульнамоўныя”. Да першых звычайна адносяць афарызмы, ужыванне якіх у маўленні па розных прычынах абмежаванае і якія не з'яўляюцца здабыткам усіх носьбітаў дадзенай мовы на пэўным этапе яе гістарычнага развіцця. Інакш кажучы, яны, як гэта звычайна мяркуецца, не маюць “масавай узнаўляльнасці”, паколькі “не выходзяць за межы мясцовага бытовання, ілі дажэ застаюцца дастояніем аддільных лиц”, у адрозненне ад тых афарызмаў, якія “ізнестны повсеместно и активно употребляются в речи, получая тем самым право называться элементами общенародного языка” [1, с. 73]. Трэба адзначыць, што ў межах такога разумення “агульнамоўных афарызмаў” відавочна недастаткова абрунтаваныя, па-першае, супрацьпастаўленне агульнамоўных і індывідуальна-маўленчых афарызмаў (як, адпаведна, адзінак мовы і адзінак маўлення) толькі на падставе апазіцыі масавы vs. немасавы характар іх узнаўляльнасці, а па-другое, вызначэнне дадзенай апазіцыі, зыходзячы толькі з непасрэднай вядомасці або невядомасці пэўнай колькасці афарызмаў “усім носьбітам мовы” [1, с. 73].

Так, сама па сабе агульнанародная вядомасць таго ці іншага афарызма зусім не абавязкова дэтэрмінуе яго “актыўнае ўжыванне ў маўленні”, а значыць і яго “масавую ўзнаўляльнасць”. Напрыклад, вядомы ўсім без выключэння савецкім людзям крылаты афарызм рус. *Вся власть Советам!* ужо ў 1940-е гг. страціў сваю былую актуальнасць як сімвал новага жыцця, а сёння і ўвогуле практычна выйшаў з актыўнага ўжытку, хоць і не страціў пакуль шырокай вядомасці, у тым ліку і ў асяроддзі сучаснай моладзі, дзякуючы яго згадванню ў межах школьнага курса айчыннай гісторыі.

У сваю чаргу, масавая ўзнаўляльнасць таго ці іншага афарызма зусім не абавязкова дэтэрмінуе яго менавіта агульнанародную вядомасць (кожнаму без выключэння носьбіту мовы як роднай), хоць і натуральна прадугледжвае досыць шырокае кола тых, хто яго рэгулярна ўжывае. Актыўнасць ужывання ў маўленні таго ці іншага прэцэдэнтнага афарыстычнага выказвання зусім не з'яўляецца паказчыкам менавіта масавага характару яго ўзнаўляльнасці, паколькі не можа быць дэтэрмінавана ступенню яго агульнавядомасці. Таму такую з'яву, як “масавая ўзнаўляльнасць” устойлівых афарыстычных фраз, было б няправільна абмяжоўваць і выводзіць толькі з іх “паўсюднай вядомасці (усім носьбітам мовы)” і “актыўнасцю ва ўжыванні” (і наадварот) без неабходнага ўдакладнення гэтых паняццяў і тлумачэння адпаведных лінгвістычных феноменаў як саміх па сабе, так і ў іх ўзаемасувязі.

Найбольшае сумненне выклікае імкненне абмежаваць аб'ём афарыстычнага саставу мовы толькі “малым числом пословиц и крылатых слов (по подсчетам Г. Л. Пермякова, примерно 800–1500 единиц)”, якія “ізнестны повсеместно и активно употребляются в речи” [2, с. 6] і таму атрымліваюць “право называться элементами общенародного языка”, у супрацьпастаўленне адзінкам, якія “не выходзяць за межы мясцовага бытовання, ілі дажэ застаюцца дастояніем аддільных лиц”, і таму кваліфікуюцца як “не более чем фольклорный и литературный материал” [1, с. 73].

Па-першае, тут мае месца эпістэмалагічна некарэктнае размежаванне аб'ектаў вывучэння лінгвістыкі, фалькларыстыкі, тэорыі і гісторыі літаратуры, паколькі, безумоўна,

усе прыказкі безадносна ступені іх вядомасці і распаўсюджанасці з'яўляюцца прадметам фалькларыстыкі (а дакладней спецыяльнага яе раздзелу – парэміялогіі), а ўсе без выключэння крылатыя выразы – могуць разглядацца ў тэрмінах паэтыкі. У той жа час прыказкам “мясцовага бытавання” нельга адмаўляць у прыналежнасці да элементаў агульнанароднай мовы гэтаксама ж, як нікому не прыйдзе ў галаву адмаўляць у прыналежнасці да мовы дыялектнай лексікі і фразеалогіі толькі на той падставе, што яны “не выходзяць за межы” ўжывання ў той ці іншай мясцовасці і не вядомы ўсім носбітам мовы.

Па-другое, у прызнанні “элементамі агульнанароднай мовы” выключна агульнаўжывальных афарызмаў само паняцце “агульнанародная мова” аказваецца звужана толькі да літаратурнай формы яе існавання, паколькі быць вядомымі “ўсім носбітам мовы” могуць толькі элементы менавіта літаратурнай мовы з прычыны яе агульнаабавязковасці як адной са сваіх дыферэнцыяльных прымет. Формамі жа існавання агульнанароднай мовы, як вядома, акрамя кадыфікаванага і некадыфікаванага варыянтаў літаратурнай мовы (функцыянальных стылей і вуснай гутарковай мовы), з'яўляюцца таксама і яе тэрытарыяльныя і сацыяльныя разнавіднасці (дыялекты і сацыялекты). Таму няма ніякіх падстаў разглядаць дыялектныя і сацыялектныя афарызмы па-за межамі лінгвістычнага аналізу ці ўвогуле мовазнаўства.

І нарэшце, па-трэцяе, акрамя згаданага звужэння паняцця “агульнанародная мова” толькі да яе літаратурнай формы існавання, праігнараванай засталася такая істотная разнавіднасць агульнанароднай мовы, як ідыялекты (яе індывідуальныя разнавіднасці), у саставе якіх устойлівыя фразы (у тым ліку афарызмы) займаюць заўважнае месца. Пэўныя прычынныя ў гэтым сэнсе могуць быць толькі ў адносінах да т. зв. “індывідуальна-маўленчых афарызмаў” (што свабодна ствараюцца ў маўленні), якія традыцыйна адносяць да аб'ектаў літаратуразнаўчага аналізу, а ў тэрмінах лінгвістыкі разглядаюць, як правіла, з пункта гледжання іх семантычнай, граматычнай і стылістычнай структуры як элементы літаратурных (пераважна мастацкіх) тэкстаў. Правільна, аднак, было б супрацьпастаўляць “індывідуальна-маўленчыя” (або “маўленчыя”) vs. “агульнамоўныя” (або “моўныя”) афарызмы не толькі (і не столькі) як стваральныя vs. узнаўляльныя ў маўленні афарыстычныя фразы, але перш за ўсё як адпаведныя элементы апазіцыі “аказіянальнае vs. узуальнае” ў агульнанароднай мове. Гэта дазволіць кваліфікаваць “індывідуальна-маўленчыя” афарызмы не толькі як маўленчыя творы, адасобленыя ад сістэмы мовы, але і як адзінкі маўлення, правілы спараджэння і функцыянавання якіх тоесныя правілам спараджэння і функцыянавання моўных адзінак, г. зн. як уласна сістэмныя ўтварэнні.

Усе вызначаныя вышэй супярэчнасці знікаюць пры ўдакладненні паняццяў “масавая ўзнаўляльнасць”, “агульнавядомасць”, “актыўнасць ва ўжыванні” ў іх узаемасувязі і ў адносінах да афарыстычных адзінак. Так, пад “масавай узнаўляльнасцю” трэба разумець не толькі ўжыванне тых ці іншых устойлівых афарызмаў толькі на ўзроўні агульнанароднай мовы (усіх форм і разнавіднасцей яе існавання), г. зн. нельга штучна завышаць планку крытэрыя “масавасці vs. не масавасці” ўжывання, паколькі “масавым” у тэрмінах лінгвістыкі трэба лічыць функцыянаванне адзінкі за межамі ідыялекту безадносна таго, наколькі вялікае само моўнае асяроддзе (ад асобнага тэрытарыяльна і/або сацыяльна абмежаванага моўнага калектыву да цэлай нацыі). Тое ж, відаць, можна казаць і ў адносінах да “агульнавядомасці” як уласна лінгвістычнага феномена, які разам са з'явай “масавай узнаўляльнасці” трэба кваліфікаваць як якасць, што ўласціва адзінкам афарыстычнага саставу мовы ў большай або ў меншай ступені. Што ж датычыцца “актыўнасці ва ўжыванні” ўстойлівых афарызмаў, то яна з'яўляецца толькі праявай частотнасці тых ці іншых устойлівых фраз у маўленні і не можа служыць ні падставай для вызначэння масавага vs. не масавага характару ўзнаўляльнасці, ні крытэрыем размежавання афарыстычных адзінак мовы vs. маўлення.

Такім чынам, да мноства агульнамоўных афарызмаў трэба адносіць усе ўзнаўляльныя афарыстычныя адзінкі, калі характар іх функцыянавання не мае індывідуальна-маўленчай прыроды.

Па-першае, гэта ўсе прыказкі безадносна ступені іх распаўсюджанасці і вядомасці, у тым ліку ўсе дыялектныя і сацыялектныя. Параўн.: бел. *Ваўка катом не страшаць* (“Няма

падстаў баяцца таго, хто не страшны', ужываецца ў пшчучынскіх гаворках Беларусі); *Каму што, а бабе яйцы* ('Каго што больш за ўсё хвалюе, той пра тое і гаворыць', ужываецца ў дубравенскіх гаворках Беларусі) [3, с. 102, 104–105]; рус. *Закон – тайга, прокурор – медведь* ('Светам правіць сіла і самавольства', з рускага турэмна-лагерна-блатнога жаргону) [4, с. 336]; <А> *одним судьба – карамелька, <а> другим судьба – одни мухи* (з арга "міцькоў" і іх паслядоўнікаў) [5, с. 16]; *Кто по городу не ходит, тот четыре кона водит* (з дзіцячага маўлення, звычайна гаворыцца пры гульні ў схованкі таму, хто водзіць, але не ідзе далёка ў пошуках тых, хто схавалася) [6, с. 80–81]; *Лучше журавль в небе, чем утка под кроватью* (жартоўная пераробка вядомай прыказкі *Лучше синица в руке, чем журавль в небе*, якая ўжываецца ў асяроддзі медыкаў) і да т. п.

Па-другое, гэта як устарэлыя (але некалі шырока вядомыя), так і новыя прыказкі, крылатыя афарызмы і іншыя устойлівыя ў маўленні афарыстычныя адзінкі, якія ўжываюцца ў маўленні. Параўн.: *Зноў жа, які пан дабрэйшы – буйны ці дробны, – пытанне вельмі туманнае. Памеры багацця ніколі не вызначалі панскай дабраты і адносін да селяніна. Праўду кажэ старая прыказка: «Той пан добры, што на асіне вісіць»* (М. Лужанін. Закрытая рэцэнзія...) ⇐ *Той пан добры, што на асіне вісіць* (устарэлая прыказка) [7, с. 487]; рус. *Без кайфа нет лайфа* (шырока распаўсюджаны ў сучасным вусным маўленні парэмійны наватвор 1970-х гг.) [6, с. 19]; *Хотели как лучше, а вышло как всегда* (папулярны крылаты выраз, які паходзіць ад рэплікі "Мы хотели как лучше, а вышло как всегда..." былога прэм'ер-міністра Расіі В. С. Чарнамырдзіна з тэлевізійнага інтэрв'ю па прычыне абмена грашовых купюр у жніўні 1993 г.) [8, с. 393] і да т. п.

Усе агульнамоўныя афарызмы з'яўляюцца моўнымі клішэ і ўваходзяць разам са словамі і фразеалагізмамі ў састаў намінацыйных адзінак. Паказальна ў гэтай сувязі, што на практыцы разуменне тэрытарыяльна і/або функцыянальна лакалізаваных устойлівых афарызмаў як адзінак агульнанароднай мовы ўжо стала ўвайшло ў моўны ўжытак і знаходзіць сваё адлюстраванне ў слоўніках дыялектаў, сацыялектаў і гутарковай мовы. "Адставанне" ж ад практыкі тэарэтычных уяўленняў аб аб'ёме афарыстычнага складу мовы і паняцця агульнанароднага афарызма тлумачыцца толькі нераспрацаванасцю агульнай лінгвістычнай тэорыі афарызма.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Верещагин, Е. М. Национально-культурная семантика языковых афоризмов // Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990. – С. 71–80.
- 2 Костомаров, В. Г. О пословицах, поговорках и крылатых выражениях в лингвострановедческом учебном словаре / В. Г. Костомаров, Е. М. Верещагин // Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, Ю. Е. Прохоров. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1988. – С. 4–17.
- 3 Лепешаў, І. Я. Прыказкі / І. Я. Лепешаў // 3 народнай фразеалогіі: дыферэнцыяльны слоўнік / І. Я. Лепешаў. – Мн.: Вышэйшая школа, 1991. – С. 99–109.
- 4 Поговорки, пословицы, прибаутки, употребляемые в лагерно-блатной среде // Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: речевой и графический портрет советской тюрьмы / Д. С. Балдаев, В. К. Белко, И. М. Исупов. – М.: Края Москвы, 1992. – С. 334–341.
- 5 Шинкарев, В. Митьки // Митьки: выбранное: сб. / сост. П. В. Крусанов. – СПб: "Канон", 1999. – С. 11–68.
- 6 Белянин, В. П. Живая речь: словарь разговорных выражений / В. П. Белянин, И. А. Бутенко. – М.: Изд-во ПАИМС, 1994. – 183 с.
- 7 Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна: ГДУ імя Я. Купалы, 2011. – 667 с.
- 8 Душенко, К. В. Словарь современных цитат: 4300 ходячих цитат и выражений XX века, их источники, авторы, датировка / К. В. Душенко. – М.: Аграф, 1997. – 632 с.